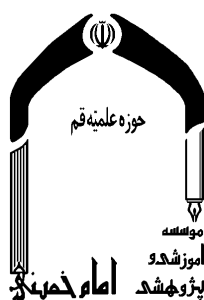

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)

پایان نامه کارشناسی ارشد

رشته تفسیر و علوم قرآن

عنوان:

روش شناسی تفسیر «من وحی القرآن»

استاد راهنما:

حجة الاسلام و المسلمین حمید آریان (زید عزه)

استاد مشاور:

حجة الاسلام و المسلمین علی اوسط باقری (زید عزه)

دانش پژوه:

شمس الله معلم کلایی

شهریور ۱۳۸۸

کلیه حقوق این پایان نامه اعم از چاپ، تکثیر، نسخه برداری، ترجمه و اقتباس
و... برای مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (رحمة الله علیه) محفوظ و نقل مطالب
با ذکر مأخذ بلا مانع است.

اهداء

این اثر به پیشگاه بانوی دو عالم حضرت فاطمه
زهراء (سلام الله علیها) تقدیم می گردد.

تقدیر و تشکر

حمد و سپاس بی‌نهایت شایسته خداوندی است که صاحب اختیار و رب العالمین است. خدا را شاکرم که توفیق داد تا در حوزه دین و به خصوص قرآن عظیم به تحصیل و تحقیق مشغول بوده و در خدمت آن کتاب آسمانی باشم و از خرمن آن خوشه‌ای برچینم، و از این جهت بر خود بالیده و جبهه خاکساری بر زمین می‌سایم.

درود و سلام نثار رسول اکرم صلی الله علیه و آله که قلب او مخزن علم الاهی و قرآن کریم بوده است و نیز درود می‌فرستم بر ائمه معصومین علیهم السلام و زهراى اطهر سلام الله علیها و به ویژه حضرت ولی الله الاعظم امام زمان ارواح العالمین لتراب مقدمه الفداء.

با توجه به این که تشکر از مخلوق، سپاس‌گزاری از خالق است و بر اساس سخن امام رضا علیه السلام که می‌فرمایند: «مَنْ لَمْ يَشْكُرِ الْمُنْعِمَ مِنَ الْمَخْلُوقِينَ لَمْ يَشْكُرِ اللَّهَ عَزَّ وَ جَلَّ»^۱ بر خود لازم می‌دانم از ریاست محترم مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)، حضرت علامه آیت الله مصباح یزدی (دامت برکاته) و مدیر محترم گروه تفسیر و علوم قرآن، حجة الاسلام و المسلمین استاد محمود رجبی و نیز از همه استادان بزرگوار به ویژه استاد راهنما، جناب حجة الاسلام و المسلمین آقای دکتر آریان و استاد مشاور، جناب حجة الاسلام و المسلمین آقای دکتر باقری، که در تدوین این پایان نامه بنده را یاری نمودند تشکر و قدردانی نمایم، و از ذات احدیت توفیقات روز افزون این عزیزان را خواستارم. قطعاً اگر قوتی در این پایان نامه به چشم می‌خورد، از سوی اساتید راهنما و مشاور بوده و نقاط ضعف آن متوجه نگارنده است.

از مسئولین دفتر علامه سید محمد حسین فضل الله در قم که با در اختیار قرار دادن برخی منابع، اینجانب را یاری رساندند تشکر می‌کنم.

در پایان از همسر و فرزندان خود که با همه مشکلاتی که داشتند، محیطی آرام و شرایطی مناسب برای تحقیق بنده فراهم آورده‌اند، نهایت تشکر و قدر دانی را دارم.

از خدای متعال برای همه عزیزان و سروران، سربلندی و حسن عاقبت آرزو می‌نمایم.

چکیده

واژگان کلیدی: تفسیر قرآن، «من وحی القرآن»، سید محمد حسین فضل الله، روش شناسی تفسیر، قواعد تفسیر

فهم و تفسیر قرآن امری روشمند است. اما آنچه که در این بین اهمیت ویژه‌ای دارد آن است که با چه اصولی می‌توان به تفسیر قرآن پرداخت و چه قواعدی را باید به کار بست. عدم توجه به این مسئله سبب شده است که در برخی از تفاسیر، آیات الهی به گونه‌ای که شایسته است، تفسیر نشود. پس بحث از قواعد و اصول تفسیر و یا همان روش شناسی تفسیر از مباحث مهم در تفسیر قرآن به شمار می‌آید.

تحقیق حاضر در پی پاسخ به این پرسش است که علامه سید محمد حسین فضل الله در تفسیر «من وحی القرآن» چه اصول و قواعدی را برای تفسیر آیات به کار گرفته و چگونه از آنها برای کشف و رسیدن به مراد الهی استفاده کرده است. این قواعد عبارتند از: ۱- مؤلف «من وحی القرآن» قرائت حفص از عاصم را معیار کار خود قرار داده و برای ترجیح یک قرائت از قرائنی همچون سیاق، قواعد ادبی و روایات بهره گرفته و هیچ کدام از قرائت‌های هفت گانه یا دهگانه را متواتر نمی‌داند. ۲- ایشان بر این باور است که برای فهم کلمات قرآن، باید به معنای زمان نزول آنها توجه داشت و در این بین می‌توان از آیات دیگر، روایات، اشعار عرب و غیره استفاده نمود. ۳- آشنایی با فنون مختلف علوم ادبی مانند تجزیه و ترکیب، تضمین در افعال، توجه به نقش و جایگاه حروف، حقیقت و مجاز، استعاره، کنایه و غیره اصل دیگری است که او در تفسیر خود بدان توجه داشته است. ۴- لزوم در نظر گرفتن انواع قرائن اعم از قرائن متصل و منفصل همچون آیات، روایات، سیاق، فضای نزول و غیره و میزان تأثیر آنها در فهم آیات، اصل دیگری است که مفسر باید تفسیر قرآن بدان توجه نماید. ۵- همچنین از نظر وی مفسر باید به خوبی از انواع دلالت‌های کلام مانند دلالت اقتضاء، تنبیه و اشاره، آگاه بوده و در فهم مراد خداوند از آنها کمک بجوید.

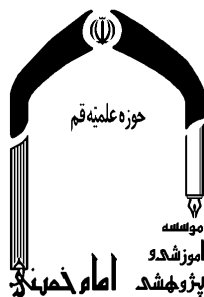
Abstract

Keywords: Interpretation. of the Quran, “*Men wahy al-Quran*” Sayed Muhammad Hussein Fadlullah, methodology of interpretation, rules of interpretation.

Understanding and interpretation of the` Quran has to be done according to a methodology. However, what is of high importance is to know the required principles and rules of interpretation of the Quran. Ignoring this fact caused the divine verses not to be interpreted as deserving. Hence, studying the principles and rules of Quranic interpretation, that is the methodology of interpretation, is considered to be as one the outstanding discussions in this regard.

The present thesis aims at answering the following question: what principles and rules for quranic interpretation have been applied by Allamah Sayed Muhammad Hussein Fadlullah, in his commentary *Men wahy al-Quran*”(from Quranic revelation)

The applied rules are: 1. the author of *Men wahy al-Quran* interpreted based on the Reading of “Hafs from Asem”and through many evidences and indications like contextual evidences literary principles and narrations he has preferred a certain Reading and accoding to him none of the seven and ten readings of the Quran is *Mutawater* (widely transmitted, related by successive transmitters). 2. He maintains that more attention should be given to the time of the revelation of Quranic verses as well as to the other traditions, verses, and Arabic poems and so on. 3. The other principle observed by the author is acquaintance with such knowledge and skills as eloquence, syntax, considering the role of letters, reality and metaphor. 4. Considering different types of guidelines and justifications, including direct and indirect ones, such as verses, traditions, the conditions of the revelation, and their effect in understanding the verses is another principle which has to be examined by the commentator. 5. According to the author, the commentator should be aware of different kinds of speech indicators, by the help of which he could comprehend what is meant by Allah.

Imam Komaini Education and Research Institute

MA . Thesis

Exegesis and Quranic sciences Departmant

Title:

**The methodology of
“men wahy al-quran” interpretation**

Supervisor:

Hamid Aryan

Advisor:

Ali awsat Baqiri

BY:

Shamsollah Moallem Kalaei

September 2009

فهرست

بخش اول: کلیات و تعاریف

فصل اول: کلیات ۲

- ۱- تعریف مسأله ۳
- ۲- پیشینه تحقیق ۴
- ۳- ضرورت تحقیق ۶
- ۴- هدف از تحقیق ۷
- ۵- سؤال‌های تحقیق ۷
- ۶- فرضیه‌ها ۷
- ۷- ساختار مباحث پایان نامه ۸
- ۸- روش تحقیق ۹
- ۹- تذکرات ۹

فصل دوم: مفاهیم و تعاریف ۱۰

- ۱-۲- تعریف واژگان ۱۱
- ۱-۱-۲- مفهوم «روش‌شناسی تفسیر» ۱۱
- ۲-۱-۲- تفاوت معنایی «روش‌شناسی تفسیر» با «روش تفسیری» و «گرایش تفسیری» ۱۳
- الف- روش تفسیری ۱۳
- ب- گرایش تفسیری ۱۴
- ۲-۱-۳- تفسیر و رابطه آن با تأویل و بطن ۱۷
- ۱- تعریف تفسیر ۱۷
- الف- معنای لغوی و استعمال قرآنی ۱۷
- ب- تعریف اصطلاحی ۱۸
- ۲- تأویل ۲۱

الف- تعریف تأویل	۲۱
ب- گونه‌های تأویل	۲۵
ج- ضابطه تأویل	۲۷
۳- بطن	۲۸
۴- رابطه تأویل و تفسیر	۳۰
الف- مترادف	۳۰
ب- تباین	۳۰
ج- عموم و خصوص	۳۱
۵- رابطه تأویل و بطن	۳۲
۲-۲- نگاهی به تفسیر «من وحی القرآن»	۳۳
۲-۲-۱- ساختار شناسی تفسیر «من وحی القرآن»	۳۳
۲-۲-۲- روش تفسیری مؤلف	۳۷
۲-۲-۳- ویژگی‌های تفسیر «من وحی القرآن»	۴۲
۱- واقع گرایی	۴۲
۲- پیرایش تفسیری	۴۳
۳- نقادی آرای مفسران	۴۶
۲-۲-۴- منابع تفسیر «من وحی القرآن»	۴۷
۱- منابع لغوی	۴۷
۲- منابع حدیثی	۴۸
۳- تفاسیر	۴۸
۴- دیگر منابع	۵۰

بخش دوم: قواعد تفسیری در «من وحی القرآن»

فصل اول: اصل توجه به قرائت صحیح	۵۲
۱-۱- ضرورت توجه به قرائت	۵۳
۲-۱- تعریف قرائت	۵۳
۳-۱- معیار و ملاک شناخت قرائت صحیح از نظر فضل الله	۵۴
۴-۱- دیدگاه فضل الله درباره تواتر قرائات	۵۶
۵-۱- مستندات فضل الله در ترجیح یک قرائت	۵۷

- الف- سیاق ۵۷
- ب- قواعد ادبی ۵۸
- ج- روایات ۵۸
- ۱-۶- کاربست قرائات در «من وحی القرآن» ۵۹
- الف- تعیین مراد آیه ۶۱
- ب- اثبات عمصت انبیاء در رسالتشان ۶۲
- ج- بیان حکم شرعی ۶۲
- ۱-۷- جمع بندی ۶۲

فصل دوم: قاعده دستیابی به معنای واژه‌ها در زمان نزول ۶۳

- ۱-۲- ضرورت دستیابی به معنای واژه‌های آیات در زمان نزول ۶۴
- ۲-۲- مستندات مفسر در به دست آوردن معنای واژه‌های آیات ۷۲
- الف- کتاب‌های لغت ۷۳
- ب- بهره‌گیری از آیات دیگر ۷۴
- ج- اشعار عرب ۷۶
- د- سخنان مفسران صدر اسلام ۷۸
- ۲-۳- جمع بندی ۷۸

فصل سوم: اصل توجه به قواعد ادبی ۸۰

- ۱-۳- جایگاه و ضرورت توجه به قواعد ادبی در تفسیر قرآن ۸۱
- ۲-۳- فضل الله و کاربست قواعد ادبی در تفسیر «من وحی القرآن» ۸۳
- الف- قواعد صرفی و نحوی در تفسیر «من وحی القرآن» ۸۴
- ۱- توجه به ساختار افعال در تعیین معنای کلمه ۸۴
- ۲- توجه به نقش و جایگاه حروف ۸۵
- ۳- توجه به مرجع ضمیر در تعیین مصداق آیه ۹۳
- ۴- توجه به تضمین در افعال و کلمات برای فهم آیه و تعیین معنای آن ۹۴
- ۵- توجه به ترکیب و اعراب جمله در تعیین معنای آیه ۹۵
- ب- مباحث بلاغی در تفسیر «من وحی القرآن» ۹۷
- ۱- توجه به تقدیم و تأخیر کلمات ۹۸
- ۲- توجه به نقش حصر در تعیین مصداق آیه ۹۹

- ۳- حقیقت و مجاز و کاربرد آن در مباحث اعتقادی ۱۰۱
- ۴- قرینیت استعاره در تفسیر آیات ۱۰۲
- ۵- توجه به معنای کنایی آیات و تأثیر آن در مباحث اعتقادی ۱۰۳

فصل چهارم: اصل توجه به قرائن ۱۰۵

- ۴-۱- تعریف قرینه و ضرورت توجه به آن ۱۰۶
- ۴-۲- انواع قرینه ۱۰۷
- دسته اول- قرائن متصل ۱۰۷
- ۱- سیاق ۱۰۷
- الف- تعریف سیاق ۱۰۸
- ب- انواع سیاق ۱۰۹
- ۱- سیاق کلمات ۱۰۹
- ۲- سیاق آیات ۱۰۹
- ۳- سیاق سوره ۱۱۰
- ۴- سیاق قرآنی ۱۱۱
- ج- استفاده از سیاق در «من وحی القرآن» ۱۱۳
- ۱- سیاق و به دست آوردن معنای واژگان ۱۱۳
- ۲- تعیین غرض آیه و روشن نمودن معنای مراد ۱۱۴
- ۳- سیاق و ارزیابی اقوال مفسران ۱۱۵
- ۴- کاربرست سیاق در مباحث ادبیاتی ۱۱۶
- ۵- ارزیابی روایات اسباب نزول ۱۱۹
- ۶- رفع تنافی ظاهری بین آیات ۱۲۱
- د- شرط وجود سیاق ۱۲۲
- ۲- فضای نزول ۱۲۳
- الف- سبب نزول ۱۲۴
- نگرش به روایات اسباب نزول ۱۲۶
- معیارهای پذیرش یا ردّ روایات اسباب نزول ۱۲۶
- فضل الله و استفاده از روایات اسباب نزول در فهم آیات ۱۳۳
- ۱- تعیین مصداق آیه ۱۳۴

- ۲- نقد اقوال مفسران ۱۳۵
- ۳- رفع ابهام از ظاهر آیه ۱۳۵
- ب- فرهنگ زمان نزول ۱۳۶
- ج- زمان و مکان نزول ۱۳۷
- عمل کرد مفسر در بهره‌گیری از زمان و مکان نزول ۱۳۸
- ۱- رد توهم نسخ ۱۳۸
- ۲- تعیین مراد آیه ۱۳۹
- ۳- ارزیابی روایات اسباب نزول ۱۳۹
- ۳- فضای سخن ۱۴۰
- ۱- ویژگی‌های متکلم ۱۴۲
- ۲- خصوصیات مخاطب ۱۴۵
- ۳- ویژگی‌های موضوع سخن ۱۴۶
- ۴- مقام سخن ۱۴۸
- ۴- معرفت‌های بدیهی و برهان‌های قطعی آشکار ۱۴۹
- کاربرد این قرینه در «تفسیر من وحی القرآن» ۱۵۰
- الف- تعیین مراد آیه ۱۵۰
- ب- تبیین و توضیح آیه ۱۵۲
- دسته دوم- قرائن منفصل ۱۵۳
- ۱- آیات ۱۵۳
- کاربرد این قرینه در تفسیر «من وحی القرآن» ۱۵۴
- ۱- تعیین مراد الاهی از مفردات ۱۵۴
- ۲- تعیین مراد آیه ۱۵۵
- ۳- تعیین مصداق آیه ۱۵۷
- ۲- روایات ۱۵۸
- ۱- نقش و جایگاه روایات در تفسیر و فهم قرآن ۱۵۸
- الف- جایگاه روایت نسبت به قرآن ۱۵۹
- ب- شرط اخذ روایت ۱۶۰
- ج- گستره اعتبار روایات تفسیری از نظر فضل الله ۱۶۰

- ۲- خبر واحد و نقش آن در تفسیر ۱۶۲
- ۳- فضل الله و بهره‌گیری از روایات در تفسیر «من وحی القرآن» ۱۶۳
- ۱- ترجیح قرائت ۱۶۴
- ۲- تبیین معنای کلمه ۱۶۴
- ۳- تعیین و تبیین مراد آیه ۱۶۵
- ۴- ترجیح حکم شرعی ۱۶۷
- ۵- تعیین مصداق آیه ۱۶۷
- ۶- تأیید برداشت‌های تفسیری ۱۷۰
- ۷- رفع تعارض ظاهری بین آیات ۱۷۱
- ۸- رد سیاق با استفاده از روایت ۱۷۱
- ۳- وقایع تاریخی ۱۷۲
- الف- شرط توجه به رویدادهای تاریخی ۱۷۳
- ب- تفسیر «من وحی القرآن» و بهره‌گیری از قرائن تاریخی ۱۷۴
- ۱- تعیین مصداق آیه ۱۷۴
- ۲- تبیین معنای آیات ۱۷۴
- ۳- نقد تفسیر دیگران ۱۷۵

فصل پنجم: اصل توجه به انواع دلالت‌ها در تفسیر آیات ۱۷۶

- ۱-۵- ضرورت توجه به انواع دلالت‌ها در تفسیر ۱۷۷
- ۲-۵- دلالت و اقسام آن ۱۷۸
- ۳-۵- منطوق و مفهوم ۱۸۰
- ۴-۵- دلالت سیاقیه و انواع آن ۱۸۱
- دلالت اقتضاء ۱۸۳
- دلالت تنبیه (دلالت ایماء) ۱۸۴
- دلالت اشاره ۱۸۶

فصل ششم: جمع بندی، نتایج و پیشنهادها ۱۸۹

- جمع بندی و نتایج ۱۹۰
- پیشنهادها ۱۹۱

پیوست ۱۹۲

نگاهی گذرا به زندگی و آثار علامه سید محمد حسین فضل الله ۱۹۳

فعالیت‌های سیاسی ۱۹۵

فعالیت‌های اجتماعی ۱۹۶

اندیشه‌های قرآنی فضل الله ۱۹۷

تألیفات و آثار علمی ۱۹۸

منابع و مآخذ ۲۰۰

بخش اول

کلیات و تعاریف

فصل اول

کلیات

۱- تعریف مسأله

شناخت قواعد تفسیری از جمله مباحث مهم در پژوهش‌های تفسیری و علوم قرآنی است. مفسران همواره در تفاسیر خود اصول و قواعدی را مد نظر دارند و با لحاظ و رعایت آنها به تفسیر قرآن می‌پردازند. البته «قواعد تفسیر» با «مبانی تفسیر» و «روش تفسیر» فرق دارد. قواعد تفسیری، ضوابط و سازوکارهایی هستند که مفسر در طی عملیات تفسیری برای رسیدن به معنای آیات آنها را به کار می‌گیرد و مراد ما از «روش‌شناسی تفسیر» پرداختن به همین جنبه یعنی چگونگی به کارگیری این قواعد و ضوابط برای یافتن معنای آیات است. اما «مبانی تفسیر» آن دسته از اصول بنیادینی در مورد قرآن است که اصل تفسیر و قواعد تفسیر مبتنی بر آنها است و با ردّ یا قبول آنها، امکان تفسیر و نیز چگونگی فهم مفسر از آیات قرآن و به تبع آن عملیات تفسیری متفاوت و متغیر خواهد شد. اموری از قبیل امکان فهم قرآن و ارتباط بین متن و مؤلف، از مبانی تفسیر به شمار می‌آیند. اما «روش تفسیر» به استفاده مفسر از منابع تفسیر و نحوه به کارگیری آنها ارتباط پیدا می‌کند. مثلاً برخی از مفسران قائلند که قرآن، منبع اصلی تفسیر آیات است و برخی نیز معتقدند که نقش اصلی را در تفسیر، روایات ایفا می‌کنند و عده‌ای نیز بر این نظرند که علاوه بر آن دو باید از عقل و اجتهاد نیز در تفسیر بهره گرفت که هر یک از این دیدگاه‌ها مقتضی شیوه تفسیری خاصی است. به هر حال روش تفسیر، با خود ضوابط و قواعد تفسیر تفاوت دارد و مراد ما از روش‌شناسی در این جا روش تفسیر نیست. یکی از تفاسیر معاصر شیعه تفسیر «من وحی القرآن» اثر گرانشنگ علامه سید محمد حسین فضل‌الله می‌باشد. این تفسیر نیز همچون تفاسیر دیگر از روش خاصی پیروی نموده و قواعدی را به کار بسته است.

در روش‌شناسی تفسیر «من وحی القرآن» به بررسی اصول و قواعدی می‌پردازیم که در این تفسیر برای دستیابی به مراد خداوند و تشخیص مقاصد قرآن به کار گرفته شده است. همانند اصل توجه به قرائت، سازوکار دستیابی به معنای واژگان آیات در زمان نزول، میزان توجه به قرائن داخلی و خارجی، توجه به قواعد ادبی و توجه به انواع دلالت‌های کلام و مقدار تأثیر آنها در فهم مراد خدا، از

سوی مفسر در تفسیر «من وحی القرآن». البته این پژوهش در محدوده کتاب «من وحی القرآن» است و به سایر آثار علامه فضل الله نمی‌پردازد، گرچه از آنها در موارد لازم بهره خواهد جست.

۲- پیشینه تحقیق

از آنجایی که تفسیر «من وحی القرآن» از تفاسیر نوپا در عصر حاضر می‌باشد کمتر به آن پرداخته شده است. تا آنجایی که نگارنده بررسی کرده است تنها دو پایان‌نامه و یک کتاب و چند مقاله در این زمینه نوشته شده است که اجمالاً به آنها اشاره می‌کنیم:

الف- پایان‌نامه‌ها و کتاب‌ها

۱- «دراسة لمنهج السيد محمد حسين فضل الله في تفسير من وحی القرآن» نوشته حسن الحكيم، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، رشته علوم قرآن و حدیث، دانشکده اصول دین، قم، ۱۳۸۲ش. محتوای این پایان‌نامه عبارت است از زندگی‌نامه محمد حسین فضل الله، بیان ابعاد تربیتی، حرکتی و سیاسی تفسیر «من وحی القرآن»، اشاره به برخی از آراء و انظار تفسیری فضل الله در مورد مسائلی مانند جایگاه زن، قصص قرآن، نسخ، اسرائیلیات، اسباب نزول و نیز بیان برخی مناقشات فضل الله با صاحب تفسیر «المیزان».

۲- «بررسی روش و گرایش محمد حسین فضل الله در تفسیر من وحی القرآن» نوشته نرگس طاهری، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، رشته علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه فردوسی، مشهد، ۱۳۸۳ش. در این پایان‌نامه ابتدا از زندگی، ویژگی‌های شخصیتی و آثار علمی فضل الله بحث شده است. همچنین نسبت به ظواهر و سیاق و نقش آنها در تفسیر «من وحی القرآن»، مبانی نقد و پذیرش روایات تفسیری و اسرائیلیات اشاره شده است. سپس دیدگاه فضل الله درباره مسائل مختلف علوم قرآنی از جمله اسباب نزول، اعجاز، حروف مقطعه، قرائت، محکم، متشابه، تأویل و ظاهر و باطن بیان شده است و در نهایت جایگاه علوم بلاغی، لغت و ادبیات عرب در من وحی القرآن و نیز آراء کلامی مفسر بیان شده است.

۳- کتابی با عنوان «السید محمد حسین فضل الله مفسراً» نوشته محمد الحسینی در بیروت، دار الملاک، ۱۴۲۵ق درباره این تفسیر به چاپ رسیده است. در این کتاب از محورهای زیر بحث شده است: مشروعیت تفسیر و شروط مفسر، بحثهای فقهی، عقایدی، فکری در من وحی القرآن، منهج تفسیری در نزد علامه فضل الله که شامل حجیت ظهورات قرآنی، استقلالیت قرآن، روایات تفسیری، سیاق و اسلوب استیحائی می‌باشد.

ب- مقالات

۱- «الملاح العامة لتفسير من وحى القرآن» اثر محیی الدین المشعل، مجله رسالة القرآن، شماره ۴، قم، دارالقرآن الکریم، شوال، ذی القعدة و ذی الحجة ۱۴۱۱ق. در این مقاله ملامح و مشخصات کلی این تفسیر از جمله گرایش تربیتی و حرکتی بودن تفسیر فضل الله، جنبه الهام گیری و استیحائی بودن تفسیر وی و مشتمل بودن این تفسیر بر تفسیر قرآن به قرآن بیان شده است.

۲- نگاهی به «تفسیر من وحی القرآن علامه سید محمد حسین فضل الله»، تألیف امین حسین پوری، مجله حدیث اندیشه، شماره یک، سال اول، بهار و تابستان ۱۳۸۵ش. در این مقاله به دیدگاه مفسر در پاره‌ای از مباحث علوم قرآنی مثل محکم، متشابه، ظهر، بطن، تأویل و اعجاز اشاره شده است و نیز مبانی کلی تفسیر از نگاه مفسر و نظر وی در باب آیات الاحکام و داستانهای قرآنی به صورت اجمال کاویده و بازشناسی شده است.

۳- «من وحی القرآن تفسیری اجتماعی و واقع گرایانه» اثر حامد شیواپور، مجله پژوهشهای قرآنی، شماره ۵۳، سال چهاردهم، بهار ۱۳۸۷ش. در این نوشتار پس از بیان زندگی مفسر و ساختار و ویژگی‌های کتاب شناسانه این تفسیر و نیز مبانی تفسیری مفسر، بر گرایش این تفسیر و جنبه واقع گرایانه بودن آن تأکید شده است.

ج- گفت‌وگوها

مصاحبه‌ای نیز در شناسایی اندیشه تفسیری علامه فضل الله به چاپ رسیده است با عنوان «من وحی القرآن و ثلاثية الظهور و الروایه و العقل»، اثر ابراهیم الموسوی مجله قضایا اسلامیه، شماره ۷، قم، ۱۴۲۰ق. در این گفتگو نخست به وجه تسمیه تفسیر «من وحی القرآن» اشاره، سپس اسلوب استیحائی و روش الهام گیری در این تفسیر بیان شده است، مراد مفسر از ظاهر و باطن و رابطه روایات با قرآن از دیگر مباحث این مصاحبه می‌باشد.

گفتگوها و مصاحبه‌های دیگری هم از مؤلف تفسیر «من وحی القرآن» منتشر شده که بیشتر درباره زندگی و شخصیت علمی، سیاسی و اجتماعی ایشان است تا تفسیر ایشان و اگر چیزی هم درباره تفسیر وی بیان شده در حد معرفی اجمالی است.

اما پایان نامه‌هایی که در این زمینه نوشته شده گرچه صاحبان آنها زحمتهای فراوانی کشیده و در جای خود مفید هستند، ولی دارای نواقصی نیز می‌باشند. آقای حسن الحکیم بیشتر به معرفی تفسیر ایشان پرداخته و ابعاد گوناگونی را که ایشان در تفسیر خویش مورد توجه قرار داده، معرفی کرده است و این که علامه فضل الله به چه نکاتی در تفسیر خود عنایت داشته‌اند (بعد تربیتی، بعد حرکتی،

بعد سیاسی و بعد عقلی) و به روش شناسی تفسیر ایشان چندان توجه نکرده است، و در واقع بحث از افکار سید فضل الله در تفسیرش است نه قواعد تفسیری وی.

پایان نامه خانم طاهری به گرایش های تفسیری ایشان در برخی حوزه ها و نیز نظرات ایشان درباره برخی مباحث علوم قرآنی پرداخته است اما کم و کیف کاربست اصول تفسیر را در «تفسیر من وحی القرآن» نکاویده است و در این زمینه که مفسر در تفسیر قرآن باید چه اصولی را در نظر بگیرد و ایشان چگونه از این اصول بهره جسته است بررسی وافی به عمل نیاورده است.

کتاب «السید محمد حسین فضل الله مفسراً» بیشتر به بیان دیدگاه ها و مبانی تفسیری ایشان پرداخته و تنها به برخی از قواعد تفسیری وی اشاره کرده است.

مقالات یاد شده نیز دچار همین نواقص می باشند و از نظر بررسی قواعد تفسیری در این کتاب دچار ضعف بوده و به این مقوله نپرداخته اند.

بنابراین بررسی قواعد تفسیری فضل الله، آن گونه که در این پژوهش به سامان خواهد رسید، از مباحث نسبتاً جدیدی است که در روش شناسی تفسیر مطرح می شود و این تحقیق در جای خود اساساً نو است؛ زیرا بر حسب اطلاع نگارنده تا کنون پژوهشی مبسوط در زمینه بررسی و استخراج قواعد تفسیر «من وحی القرآن» صورت نگرفته است.

۳- ضرورت تحقیق

فهم و تفسیر قرآن امری روشمند است و بر اساس قواعدی خاص به انجام می رسد. مفسران از دیرباز تا عصر حاضر، از روش های خاصی پیروی کرده اند، برخی روش نقلی را برگزیده اند و عده ای دیگر روش اجتهادی را مناسب تر دانسته اند. اما آنچه که در این بین از اهمیت ویژه ای برخوردار می باشد آن است که با چه اصولی می توان به تفسیر قرآن پرداخت و چه قواعدی را باید در تفسیر قرآن به کار بست. عدم توجه به این مسئله سبب شده است که در برخی از تفاسیر، آیات الهی به گونه ای که شایسته است، تفسیر نشود. پس بحث از اصول تفسیر و یا همان روش شناسی تفسیر از مباحث مهم در تفسیر قرآن به شمار می آید.

از طرف دیگر ظهور تفاسیر متعدد در عصر حاضر ایجاب می کند که این آثار به پژوهندگان و دانش پژوهان این رشته بهتر و دقیق تر معرفی شوند، که هم تکریم و نکوداشتی از مقام علمی این مفسران باشد و هم به نوعی ارزیابی تفاسیر آنها. از جمله تفاسیر مهمی که در عصر حاضر نوشته شده است، تفسیر «من وحی القرآن» می باشد. اهمیت این کتاب از آن جهت است که تفسیری اجتماعی- تربیتی است و در پی آن است که آموزه های قرآن را در جامعه انسانی به شکل کاربردی و راهگشا مطرح نماید و با توجه به جاودانه بودن قرآن، به دنبال آن است تا برای همه نیازهای مردم به

خصوص نسل جوان پاسخی مناسب از قرآن استخراج و ارائه نماید از این رو با توجه به اهمیت این تفسیر، و نیز با توجه به آن که در کارهای صورت گرفته درباره این تفسیر، قواعد تفسیری مؤلف بررسی نشده است، لزوم و ضرورت بررسی اصول تفسیری این تفسیر آشکار می‌شود.

۴- هدف از تحقیق

تحقیق حاضر در صدد شناسایی، استخراج و معرفی قواعد تفسیری به کار گرفته شده در تفسیر «من وحی القرآن» و بررسی اجمالی برجستگی‌ها و احیاناً کاستی‌های آن می‌باشد.

۵- سؤال‌های تحقیق

سؤال اصلی:

عمل تفسیری علامه سید محمد حسین فضل‌الله در کتاب «من وحی القرآن» بر چه اصولی استوار است؟

سؤال‌های فرعی:

- ۱- تعریف تفسیر از نظر علامه فضل‌الله چیست و رابطه آن با تأویل و بطن چگونه است؟
- ۲- راه دستیابی به قرائت صحیح آیات از نظر علامه فضل‌الله در تفسیر «من وحی القرآن» چیست؟ و چه تأثیری در برداشت از آیات قرآن دارد؟
- ۳- علامه فضل‌الله برای دستیابی به معنای واژه‌های آیات در تفسیر «من وحی القرآن» چه اصول و سازوکاری را به کار بسته است؟
- ۴- اصل توجه به قواعد ادبی برای فهم مراد خدا تا چه حد در تفسیر «من وحی القرآن» نمود یافته است؟
- ۵- در تفسیر آیات تا چه حد توجه به قرائن متصل یا منفصل مربوط به آنها و به کارگیری آنها برای فضل‌الله اهمیت داشته است؟
- ۶- علامه فضل‌الله در تفسیر آیات تا چه حد به انواع دلالت‌ها اعتنا داشته است؟

۶- فرضیه‌ها

پرسش اول چون از مقدمات بحث به شمار می‌رود نیاز به فرضیه ندارد. پاسخ‌های حدسی پرسش‌های ۲ تا ۶ را در قالب پنج فرضیه بیان می‌کنیم.

- ۱- علامه فضل الله قرائت موجود و مشهور را اصل می‌داند ولی در عین حال در برخی موارد به اختلاف قرائت‌ها توجه داشته و از آن برای تفسیر آیات بهره برده است.
- ۲- مؤلف با استفاده از کتب لغت و اشعار عربی و روایات و غیره، واژگان آیات را معنایابی کرده و سپس از آن معانی در کشف مراد خدا سود جسته است.
- ۳- علامه فضل الله از نقش جایگاه ادبیات عرب (صرف و نحو و علوم بلاغی) در تفسیر به خوبی آگاه بوده و به انواع استفهام و نیز استثناءها و حتی تقدیم و تأخیر کلمات توجه داشته و در تفسیر خود از تحلیل ادبی و بلاغی برخی جملات برای معنایابی آنها استفاده کرده است.
- ۴- ایشان به قرائن متصل از جمله سیاق و نیز روایات به عنوان قرائن منفصل توجه کافی داشته و با کمک آنها به تفسیر پرداخته است و حتی برای معنای کلمات نیز از این نوع قرائن کمک گرفته و نیز با استناد به این قرائن نسبت به روایات اسباب نزول، واکنش نشان داده است.
- ۵- ایشان به انواع دلالت‌ها در به دست آوردن مراد و مقصود خدای متعال از آیات توجه داشته و با بهره‌گیری از آنها به تأیید و رد فتاوی مشهور در برخی زمینه‌ها پرداخته است.

۷- ساختار مباحث پایان نامه

این پایان‌نامه در دو بخش و هشت فصل تنظیم شده است. بخش اول پایان‌نامه از دو فصل کلیات و تعاریف تشکیل شده است.

در کلیات شمایی از طرح تحقیق آمده است از جمله: تعریف مسأله، تبیین محدوده و مشخصه خاص تحقیق، سابقه و پیشینه تحقیق، ضرورت تحقیق و هدف از آن، سؤال اصلی، سؤالهای فرعی، فرضیه‌ها، روش تحقیق و ساختار تحقیق.

تعاریف شامل دو قسمت است در قسمت اول به مفهوم شناسی برخی از واژگان کلیدی پرداخته شده و در قسمت دوم به معرفی خود تفسیر «من وحی القرآن» اشاره شده است.

بخش دوم پایان‌نامه با عنوان قواعد تفسیری «من وحی القرآن» مشتمل بر ۶ فصل زیر می‌باشد:

فصل اول درباره قاعده گزینش قرائت صحیح و معتبر از دیدگاه فضل الله است و به بیان روش مؤلف درباره موارد اختلاف قرائت می‌پردازد.

فصل دوم مربوط به بررسی اصول مفسر در به دست آوردن معنای واژه‌های آیات در زمان نزول از جمله استناد به لغت و آیات دیگر و نیز روایات می‌باشد.

فصل سوم درباره قاعده توجه به قواعد ادبی است و به چگونگی به کارگیری آنها در این تفسیر می‌پردازد.

فصل چهارم درباره قاعده توجه به قرائن است و به بررسی نحوه به کارگیری قرائن متصل و منفصل از سوی مفسر برای کشف معنای مراد آیات می پردازد.

در فصل پنجم قاعده توجه به گونه‌های مختلف دلالات کلام از جمله دلالت اقتضاء، تنبیه (ایماء)، اشاره، دلالت مفهومی و دلالت وضعی و نیز جایگاه و نقش دلالت‌ها در تفسیر «من وحی القرآن» بررسی شده است.

فصل ششم و آخر جمع بندی و نتیجه‌گیری از مباحث مطرح در بخش‌ها و فصول پایان نامه و بیان پیشنهادها است.

در انتهای پایان نامه هم پیوستی آورده‌ایم که مشتمل بر زندگی نامه و تألیفات علامه سید محمد حسین فضل الله است.

۸- روش تحقیق

از آنجا که این تحقیق به مسئله شناخت و بررسی اصول تفسیری یک مفسر می‌پردازد، از این‌رو روش این پژوهش، روش توصیفی- تحلیلی، بر حسب محتوای کتاب «من وحی القرآن» خواهد بود. گردآوری اطلاعات در این تحقیق به صورت کتابخانه‌ای و ابزار گردآوری اطلاعات، فیش برداری است. اما روش تجزیه و تحلیل اطلاعات در این پژوهش، بر تحلیل محتوای کتاب «من وحی القرآن» مبتنی خواهد بود.

۹- تذکرات

تذکر این نکته لازم و ضروری است که در این پژوهش فقط از برخی از قواعدی که در تفسیر نقش دارند بحث می‌شود. قواعدی همچون در نظر گرفتن قرائت صحیح آیات، توجه به معنای واژه‌ها در زمان نزول، اصل توجه به قواعد ادبی، قاعده توجه به قرائن و اصل توجه به گونه‌های مختلف دلالت‌های کلام.

نکته دیگر آن که تکیه گاه اصلی پژوهش، خود تفسیر «من وحی القرآن» است ولی آثار دیگر مؤلف هم تا آنجا که به تبیین دیدگاه‌های او در این زمینه کمک می‌کرده، مورد توجه و رجوع بوده است.